

Monika Biesaga
(Uniwersytet Jagielloński)

KATALOGI ŻYDOWSKICH BIBLIOTEK PUBLICZNYCH JAKO ŹRÓDŁO DO BADAŃ HISTORII BIBLIOTEK I CZYTELNICTWA W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

Katalog biblioteczny to spis wykazujący dokumenty znajdujące się w zbiorze jednej lub wielu bibliotek, uporządkowany według określonych zasad¹. Za pierwsze katalogi biblioteczne na świecie uznaje się spis książek biblioteki Aszurbanipala w Niniwie wykonany na glinianych tabliczkach oraz Biblioteki Aleksandryjskiej spisany w 120 księgach. Najstarsze spisy książek spełniały przede wszystkim funkcję kontrolną stanu księgozbioru, stąd częściej mówimy tu o inwentarzach bibliotecznych² niż o katalogach³.

Pierwsze drukowane katalogi biblioteczne pojawiły się pod koniec XVI w.⁴ Do najstarszych z nich zaliczają się katalogi: biblioteki uniwersytetu w Lejdzie (1595)⁵, biblioteki miejskiej w Augsburgu (1600)⁶ oraz biblioteki w Oxfordzie (1605)⁷. Stopniowo coraz więcej instytucji zaczęło drukować własne katalogi, które służyły zarówno celom inwentaryzacyjnym, jak i promocyjnym. Zainteresowanie katalogami zwiększyło się w XIX w. wraz z rozwojem bibliotek publicznych, a tym samym położeniem nacisku na udostępnianie zbiorów.

¹ *Katalog biblioteczny*, [w:] *Podreczny słownik bibliotekarza*, oprac. Grzegorz Czapnik, Zbigniew Gruszka, współpr. Hanna Tadeusiewicz, Warszawa 2011, s. 141.

² Inwentarz biblioteczny to wykaz obiektów wchodzących w skład zbiorów bibliotecznych, sporządzony dla celów administracyjnych (ewidencyjno-kontrolnych i porządkowych). Por. *Encyklopedia wiedzy o książce* (dalej: EWOK), red. nac. Aleksander Birkenmajer, Bronisław Kocowski, Jan Trzynadłowski, Wrocław 1971, rubr. 1024.

³ *Katalog biblioteczny*, [w:] EWOK, rubr. 1124–1125.

⁴ Krzysztof Migoń, *Dawne katalogi biblioteczne jako źródło wiedzy o kulturze książki*, „Roczniki Biblioteczne” 49 (2005), s. 303.

⁵ Petrus Bertius, *Nomenclator autorum omnium, quorum libri vel manuscripti, vel typis expressi exstant in Bibliotheca Academiae Lugduno-Batavae*, Lejda 1595.

⁶ Georg Henisch, *Bibliothecae inclytæ reipub. Augustanæ utriusque tum Græcæ tum Latine librorum & impressorum & manu exaratorum Catalogus*, Augsburg 1600.

⁷ Thomas James, *Catalogus librorum bibliothecæ publicæ quam vir ornatissimus Thomas Bodleius eques auratus in Academia Oxoniensi nuper instituit*, Oxford 1605.

Katalogi miały spełniać przede wszystkim funkcję przewodników po kolekcjach, dlatego w celu ułatwienia czytelnikowi orientacji w księgozbiorze zaczęto tworzyć różne ich rodzaje – alfabetyczne, formalne, działowe, krzyżowe, zalecające i inne⁸.

Burzliwe koleje losów sprawiły, że wiele bibliotek i księgozbiorów historycznych nie przetrwało do dziś. Jedynymi źródłami do badań ich historii są więc pozostałe po nich inwentarze i katalogi. Ich wartość źródłowa została najwcześniej dostrzeżona przez historyków okresu średniowiecza. Uznaje się, że praca Gustawa Beckera z 1885 r. pt. *Catalogi bibliothecarum antiqui* dała początek systematycznym badaniom tego typu źródeł⁹.

W badaniach księgozbiorów historycznych wyróżnia się tzw. warstwę wewnętrzną (księgoznawczą), dotyczącą struktury kolekcji oraz zasad jej gromadzenia, opracowania i udostępniania, oraz „zewnątrzną”, która obejmuje analizę uwarunkowań społecznych, politycznych oraz ekonomicznych wpływających na zawartość księgozbiorów¹⁰. Spisy książek wykorzystywane są do badań historii kultury, nauki, oświaty, świadomości indywidualnej i zbiorowej, nurtów ideowych, politycznych i religijnych. Na podstawie katalogów księgozbiorów prywatnych odtwarzany jest warsztat naukowy pisarzy i uczonych, analiza katalogów bibliotek publicznych służy natomiast jako materiał do badań nad kulturą książki danego środowiska oraz danej epoki. Jak pisał Karol Głombiowski: „inwentarz świadomie organizowanej biblioteki jest adekwatnym odbiciem rzeczywistych zainteresowań czytelniczych jej właścicieli czy grupy społecznej, która bibliotekę tworzyła. Dawne inwentarze biblioteczne, badane nie w pojedynczych egzemplarzach, lecz w całej swej ocalałej masie, stanowią doskonale źródło do poznania rozwoju duchowego całych środowisk kulturalnych w tych okresach, z których pochodzą”¹¹, ale zawsze należy zachować pewien margines niedopowiedzenia przy formułowaniu ogólnych wniosków, gdyż nie znamy stopnia zależności między zbiorami a ich twórcami i użytkownikami. Utrudnia nam to często także brak innych danych dopełniających całości obrazu (np. informacji o statystykach wypożyczeń, lokalizacji biblioteki, wyposażeniu sal, popularności biblioteki itp.) i przede wszystkim brak samych książek, które mogłyby stanowić podstawę badań proveniencyjnych i typograficznych¹². Badania katalogów należy więc traktować jako źródło o charakterze przyczynkowym lub uzupełniającym, niezwykle

⁸ *Katalog biblioteczny*, [w:] EWOK, rubr. 1125–1126.

⁹ Migoń, *Dawne księgi...*, s. 301–302.

¹⁰ Barbara Bieńkowska, *Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiorów historycznych*, „Studia o Książce” (1986), t. 16, s. 6–7.

¹¹ Karol Głombiowski, *Polska literatura polityczna na Śląsku od XVI do końca XVIII w. Studium z zakresu historii użytkowania książki*, Katowice 1960, s. 8–9.

¹² Bieńkowska, *Kilka uwag...*, s. 8.

jednak niezbędnym ze względu na rzadkie wykorzystanie tych źródeł, zwłaszcza w odniesieniu do dziejów żydowskiego bibliotekarstwa w Polsce.

W dziejach bibliotekarstwa żydowskiego na ziemiach polskich szczególnie interesujący jest okres dwudziestolecia międzywojennego, ponieważ wówczas rozwijała się sieć publicznych bibliotek oferujących szeroki dostęp do literatury nie tylko religijnej, ale także świeckiej. Instytucje te stanowią symbol otwartości i nowoczesności w świecie żydowskim. Według ogólnopolskiego spisu bibliotecznego przeprowadzonego na zlecenie Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego pod koniec 1929 r. w Polsce znajdowało się 748 żydowskich bibliotek publicznych, co stanowiło 8,8% wszystkich placówek bibliotecznych. Była to trzecia największa sieć biblioteczna w kraju – po polskiej (6289 placówek, czyli ok. 73,7%) i ukraińskiej (1214 placówek, ok. 14,4%). Jeśli jednak przyrzeć się liczbie książek, która w bibliotekach żydowskich wynosiła ponad 860 tys., daje to drugi pod względem wielkości księgozbiór po polskich kolekcjach (biblioteki ukraińskie, choć przeważały liczebnie, posiadały w swych zbiorach nieco ponad 265 tys. egzemplarzy, czyli zaledwie 4,3%)¹³.

W wyniku II wojny światowej większość księgozbiorów bibliotek żydowskich została zniszczona bądź wywieziona na tereny Rzeszy. Ocalałe fragmenty kolekcji, które pozostały na terenie Polski, są obecnie rozproszone po bibliotekach, muzeach, instytucjach naukowych oraz kulturalno-społecznych, antykwariatach, kolekcjach prywatnych w Polsce i za granicą. Z tego względu obecnie jedynym źródłem do badań zawartości tych kolekcji są przedwojenne katalogi, choć także te źródła są znacznie rozproszone, co stanowi kolejny problem w badaniach historyków zajmujących się kulturą książki w Polsce.

Na podstawie kwerendy bibliotecznej oraz dostępnych opracowań¹⁴ udało się odnaleźć katalogi następujących bibliotek: Żydowskiej Biblioteki Ludowej „Sifrija Amamith” w Tarnowie¹⁵, Biblioteki Domu Żydowskiego w Drohobyczu¹⁶,

¹³ Por. *Biblioteki oświatowe: spis na dzień 1 stycznia 1930 roku oraz tablice statystyczne*, oprac. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Warszawa–Lwów 1932.

¹⁴ Lista katalogów żydowskich bibliotek została opracowana na podstawie: Mayer Bałaban, *Bibliography on the History of the Jews in Poland and in Neighboring Lands. Works Published during the Years 1900–1930*, Jerusalem 1978, s. 12–13; Urszula Paszkiewicz, *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku*, cz. 1: *Księgozbiory instytucjonalne w układzie topograficznym*, Warszawa 1990; też, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510–1939)*, Warszawa 1998; też, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 1*, Warszawa 2000; też, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 2*, Poznań 2006 oraz kwerendy własnej.

¹⁵ *Katalog Żydowskiej Biblioteki Ludowej „Sifrija Amamith” w Tarnowie*, Tarnów 1924; *Katalog Żydowskiej Biblioteki Ludowej „Sifrija Amamith” w Tarnowie. Dodatek I*, Tarnów 1926.

¹⁶ *Katalog Biblioteki Domu Żydowskiego w Drohobyczu*, Drohobycz 1928.

Żydowskiej Biblioteki i Czytelni Społecznej w Koninie¹⁷, Biblioteki Stowarzyszenia „Gideon” w Tarnopolu¹⁸, Biblioteki Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Czynnych i Byłych Nauczycieli Żydów m. Warszawy¹⁹, Biblioteki Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych Wyznania Mojżeszowego w Warszawie²⁰, Biblioteki Stowarzyszenia B'nei B'rith „Solidarność” w Krakowie²¹, Biblioteki im. Mathiasa Straszuna przy Zarządzie Synagogi Głównej w Wilnie²² oraz fragmenty katalogu Biblioteki Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Lwowie²³, Biblioteki im. Bronisława Grossera w Warszawie²⁴ oraz Żydowskiej Biblioteki Ludowej w Samborze²⁵.

Katalogi biblioteczne jako źródła do badań historii bibliotek i czytelnictwa w okresie międzywojennym są tutaj szczególnie warte rozważenia, gdyż jest to materiał jak dotąd właściwie niewykorzystany²⁶. Większość literatury poruszającej kwestię żydowskich bibliotek publicznych z tego okresu skupia się jedynie na historii danej placówki lub sieci bibliotecznej, pomijając zupełnie ofertę czytelniczną tych instytucji, podczas gdy jest ona kluczową kwestią do zrozumienia istoty tych placówek jako nowoczesnych instytucji. Zwłaszcza że wówczas słowo pisane było jednym z głównych mediów przekazywania informacji, a więc powszechnie dostępna oferta literacka wpływała na rozwój horyzontów myślowych, szczególnie osób młodych lub ubogich, które nie mogły sobie pozwolić na zakup książek i czasopism, a więc niejako zmuszone były do korzystania z bibliotek publicznych.

Już na pierwszy rzut oka uwagę zwraca wielojęzyczność kolekcji, która widoczna jest w układzie samego katalogu. Z reguły w większości katalogów mamy do czynienia z czterema językami publikacji: polskim, jidysz,

¹⁷ *Katalog Żydowskiej Biblioteki i Czytelni Społ. w Koninie*, Konin 1922.

¹⁸ *Katalog ogólny wydany z okazji 10-lecia istnienia Biblioteki. 1922–1932*, Tarnopol 1932.

¹⁹ *Katalog Biblioteki Stowarzyszenia „Wzajemnej Pomocy” czynnych i byłych nauczycieli Żydów m. Warszawy*, [Warszawa 1904].

²⁰ *Katalog Biblioteki Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych Wyznania Mojżeszowego w Warszawie*, Warszawa 1913.

²¹ Zachowały się dwa rękopisy: Katalog książek „B'nei B'rith” – „Solidarność”, Biblioteka Jagiellońska, sygn. 285/81; Katalog książek „B'nei B'rith” – „Solidarność”, Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. BB 322.

²² *Likutej szoszanim*, Berlin 1889.

²³ *Katalog wystawy książki lwowskiej hebrajskiej i zabytków sztuki żydowskiej. Maj–czerwiec 1928*, wyd. Kuratorium Opieki nad Zabytkami Sztuki Żydowskiej przy Żydowskiej Gminie Wyznaniowej we Lwowie, Lwów 1928; *Księga przybytków Biblioteki Żydowskiej Gminy Wyznaniowej we Lwowie. Od 1930 r. do 4 V 1939*.

²⁴ *Katalog. Lectns derszinene bicher (bis sof april 1931)*, [Warszawa 1931].

²⁵ *Katalog dzieł polskich Żydowskiej Biblioteki Ludowej w Samborze*, Sambor 1925.

²⁶ Natan Cohen przeanalizował pod względem językowym katalog biblioteki „Sifrija Amamith” (bez dodatku z 1926 r.) w kontekście badań nad czytelnictwem książek polskich w bibliotekach żydowskich. Por. Natan Cohen, *Czytelnictwo książek polskich w żydowskich bibliotekach w okresie międzywojennym*, [w:] *Literatura polsko-żydowska. Studia i szkice*, red. Eugenia Prokop-Janiec i Sławomir J. Żurek, Kraków 2011.

hebrajskim, niemieckim/rosyjskim. Opisy w poszczególnych językach sporządzano przy użyciu właściwych im alfabetów (nie ma transkrypcji ani tłumaczenia). W związku z tym, że wszystkie dzieła żydowskojęzyczne zapisane są alfabetem hebrajskim, mamy również zwykle do czynienia z dwiema stronami tytułowymi (jedną po polsku, drugą w jidysz). Daje nam to więc już na wstępie obraz, jakimi językami posługiwała się lokalna społeczność żydowska, a także może stanowić podstawę do dalszych wniosków, m.in. na temat tendencji akulturacyjnych.

W obrębie poszczególnych języków zbiory usystematyzowano w układzie działowym. Nie ma jednak jednego wzorca podziału, dlatego każdy katalog ma charakter unikatowy. Przykładowo, w katalogu biblioteki w Koninie książki w języku polskim (choć pojawiają się tu także tytuły w językach rosyjskim, zapisane cyrylicą, i niemieckim) zostały zakwalifikowane do dwóch głównych działów: beletrystyka i dzieła naukowe (tu natomiast wyszczególniono następujące grupy: nauki społeczne, filozofia, historia i historia kultury, przyroda i geografia, pedagogika, sztuka i literatura, medycyna i higiena), książki w języku jidysz podzielono według czterech działów: beletrystyka, historia, nauki społeczne i astronomia, a zbiory hebrajskie – na beletrystykę z nikudem lub bez, oraz dzieła naukowe. Katalog biblioteki w Drohobyczu ma podobny układ. Publikacje zostały ułożone według następujących działów: beletrystyka polska, dzieła naukowe polskie, książki dla młodzieży, beletrystyka niemiecka, dzieła naukowe niemieckie, dzieła w języku żydowskim, dzieła w języku hebrajskim. Wprawdzie układ ten jest bardziej ogólny, ale przy opisie poszczególnych publikacji dodano dodatkowe pole „uwagi”, w którym zawarto informacje o gatunku literackim (np. poezje, powieść współczesna, dramat); wprowadzono też osobną kategorię: nowość.

W obrębie każdego z działów poszczególne pozycje ułożono alfabetycznie, według nazwiska autora. Zachowane katalogi bibliotek żydowskich zawierają podstawowe informacje o gromadzonej kolekcji, takie jak: tytuł dzieła, nazwisko i imię autora, sygnatura oraz liczba egzemplarzy (rzadziej także miejsce wydania i rok). W związku z tym, że rozważania dotyczą bibliotek mniejszości narodowej, warto zwrócić uwagę na nazwiska oraz liczbę dostępnych książek autorów pochodzenia żydowskiego w danym języku. Analizując głębiej wspomniane działy, można nie tylko wyróżnić najpoczytniejszych pisarzy (biorąc pod uwagę albo liczbę dostępnych egzemplarzy danego dzieła, albo liczbę dostępnych tytułów autorstwa danego pisarza), ale także zwrócić uwagę na proporcję tekstów w języku oryginalnym do liczby ich przekładów na język polski. Ponadto przyjęte przez autorów katalogów bibliotecznych kategorie tematyczne mogą pomóc w określeniu grupy zawodowej lub wiekowej czytelników.

Wprawdzie większość katalogów ze względu na brak danych o miejscu i dacie publikacji nie daje możliwości pogłębionych badań nad zasięgiem typograficznym i chronologicznym księgozbiorów, ale analiza tytułów i autorów

pokazuje, że większość publikacji to dzieła powstałe w XIX i na początku XX w. We wspomnianym już wyżej katalogu biblioteki w Koninie znajdujemy przekrój literatury światowej – dzieła pisarzy polskich, żydowskich, rosyjskich, niemieckich, francuskich, angielskich i innych²⁷.

By właściwie zrozumieć dobór literatury, należy zbadać genezę danej placówki. Niektóre katalogi zawierają informacje o historii biblioteki, wewnętrzne regulacje (wysokość abonamentu, regulamin biblioteki) i dane statystyczne, co też poszerza naszą wiedzę na temat funkcjonowania samej placówki. Wiele żydowskich bibliotek publicznych było zakładanych przez osoby prywatne lub określone organizacje i stowarzyszenia, które tym samym określały profil gromadzonych kolekcji (np. w bibliotekach „Kultur Lige” przeważała literatura w języku jidysz, a w bibliotekach „Tarbutu” – w języku hebrajskim). Nawet jednak ta sytuacja nie dyskwalifikuje katalogów jako źródeł do badań, gdyż jak zauważa Barbara Bieńkowska: „każdy historyczny zbiór książek, choćby nawet składał się z banalnych wydawnictw i nie stanowił wybitnej całości z jakiegokolwiek punktu widzenia (np. przez wzgląd na właściciela, losy, miejsce czy czas powstania), może być mimo swej przeciętności – a czasem właśnie dzięki niej – ważnym składnikiem ogólnego pejzażu kulturalnego, brakującym fragmentem źródeł zbiorowych”²⁸.

Katalogi biblioteczne jako źródło do badań, zestawione wraz z pozostałą dokumentacją biblioteczną w postaci sprawozdań, raportów, statystyk, notatek prasowych oraz osobistych wspomnień i zapisków z ksiąg pamięci, wnoszą wiele interesujących informacji do badań nad kulturą czytelnictwem danej społeczności. Jest to o tyle ciekawe źródło, że pokazuje, jaką literaturę, w jakich językach i których pisarzy proponowały swoim użytkownikom biblioteki żydowskie. Biorąc pod uwagę fakt, że większość z nich dysponowała skromnym

²⁷ Wymienić można wśród nich: Szmuela Josefa Agnona, Hansa Christiana Andersena, Szaloma Asza, Honoré de Balzaca, Michała Bałuckiego, Leo Belmonta, Giovanniego Boccaccia, Tadeusza Boya-Żeleńskiego, Maxa Broda, Antoniego Czechowa, Karola Dickensa, Antoninę Domańską, Fiodora Dostojewskiego, Arthura Conan Doyle’a, Aleksandra Dumasa, Adolfa Dygasińskiego, Gustawa Flauberta, Aleksandra Fredrę, Mariana Gawalewicza, Johanna Wolfganga Goethego, Wiktora Gomulickiego, Maksyma Gorkiego, Teodora Herzla, Homera, Wiktora Hugo, Henryka Ibsena, Jana Kasprowicza, Rudyarda Kiplinga, Marię Konopnicką, Janusza Korczaka, Zygmunta Krasińskiego, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Selmę Lagerlöf, Bolesława Leśmiana, Jacka Londona, Kornela Makuszyńskiego, Tomasza Manna, Karola Maya, Adama Mickiewicza, Helenę Mniszek, Moliera, Zofię Nałkowską, Władysława Orkana, Elżbę Orzeszkową, Bolesława Prusa, Kazimierza Przerwę-Tetmajera, Walerego Przyborowskiego, Stanisława Przybyszewskiego, Aleksandra Puszkina, Władysława Reymonta, Marię Rodziwiczównę, Fryderyka Schillera, Henryka Sienkiewicza, Juliusza Słowackiego, Sofoklesa, Leopolda Staffa, Andrzeja Struga, Williama Szekspira, Szolema Alejchema, Aleksandra Świętochowskiego, Lwa Tołstoja, Juliana Tuwima, Marka Twaina, Władysława Umińskiego, Oskara Wilde’a, Stanisława Wyspiańskiego, Juliusza Verne’a, Izraela Zangwilla, Gabrielę Zapolską, Emila Zolę, Stefana Żeromskiego, Jerzego Żuławskiego.

²⁸ Bieńkowska, *Kilka uwag...*, s. 3–4.

(zwykle niewystarczającym na wszystkie potrzeby) budżetem, uznać można, że zakupione dzieła stanowią najpopularniejsze w danym okresie lub zalecane przez dane organizacje (czy ich bibliotekarzy) pozycje. Gdyby natomiast przeprowadzić badania porównawcze w odniesieniu do bibliotek różnych mniejszości zamieszkujących dane terytorium, omawiane w niniejszym artykule katalogi mogłyby stanowić ciekawe źródło badawcze nad wzajemnymi wpływami językowymi i zainteresowaniami czytelnickimi. Listę publikacji można skonfrontować z zachowanymi wspomnieniami o lekturach czytelnickich, zarówno w odniesieniu do języka książek, jak i samych tytułów/autorów. Wprawdzie mała liczba zachowanych egzemplarzy katalogów żydowskich bibliotek publicznych oraz fakt, że pokazują one jedynie mniejsze lub większe fragmenty księgozbiorów, zawężają nam pole badawcze, ale biorąc pod uwagę ich rozproszenie geograficzne – Drohobycz, Tarnopol, Tarnów, Warszawa, Konin, Wilno – możemy uznać ten zbiór za w miarę reprezentatywny, a tym samym wysnuć pewne wnioski co do obrazu kultury czytelnickiej społeczności żydowskiej w okresie międzywojennym.

Abstract

Nowadays, when many historical book collections and libraries no longer exist, printed catalogues are the only remaining sources which enable us to reconstruct their contents and allow to study the reading preferences of their founders, owners, and users. Based on the example of the Jewish Public Libraries, the article discusses the advantages of analysing printed catalogues. The catalogues of the Jewish Public Libraries, of which around 10 survived until today, are unique primary sources which, although barely used, may bring a new insight into the study of the history of librarianship, secular revolution, and the intellectual life of the pre-war Jewish community.